

УДК 811.111'42:81'38
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-22-15

КУПЧИШИНА Ю. А.
Хмельницький національний університет

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ОПЕРАЦІЇ ЯК КОГНІТИВНЕ ПІДґРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ТРАГІЧНОГО У ХУДОЖНІХ ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ

У статті представлена когнітивна природа феномену трагічного у художньому тексті, опис якого потребує залучення інструментарію концептуального аналізу, зокрема застосування лінгвокогнітивних операцій із теорії концептуальної метафори для визначення когнітивного підґрунтя трагічного. Визначено, що когнітивним підґрунтям формування трагічного в художньому тексті постають лінгвокогнітивні операції розгортання, спеціалізації й модифікації.

Ключові слова: трагічне, когнітивний підхід, лінгвокогнітивні операції; художні прозові тексти.

KUPCHYSHYNA Y.
Khmelnytsky National University

LINGUO-COGNITIVE OPERATIONS AS A COGNITIVE BASIS OF TRAGIC FORMATION IN ENGLISH LITERARY TEXTS

The article is devoted to investigation the cognitive nature of the tragic and verbal means of its creation in English literary texts by applying the linguo-cognitive approach to study the phenomenon of the tragic in British and American writer's fiction. Peculiarities of the taken material increased the linguo-cognitive hand lining of the tragic phenomenon because of characterizing the national peculiarities that helps to describe writers' intention to delve into the senses of the tragic. Revealing the tragic nature on the cognitive level determined the necessity of using linguo-cognitive operations and procedures for reconstruction the cognitive basis, cognitive instruments and mechanisms of the tragic phenomenon. The conceptual space of the tragic as an aspect of the respective world picture is claimed to be formed by literary concepts of the tragic as basic units of artistic cognition conditioned by understanding of the tragic in literary texts. The paper deals with the cognitive basis of the tragic phenomenon formation in writers' literary texts via revealing the plethora of linguo-cognitive operations. Linguo-cognitive method of revealing the tragic phenomenon was considered to be predominant in the article. It has been proved that cognitive nature of tragic formation is based on the different types of poetic thinking, conditioned by the character of a myriad of linguo-cognitive operations. The cognitive operation of modification was preferably used in the creation of the images because it is aimed at the transformation of the conventional conceptual metaphor, which leads to the emergence of novel senses.

Key words: tragic, cognitive approach, cognitive nature, linguo-cognitive operations, English literary texts.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями

Розкриття когнітивної природи феномену трагічного потребує застосування когнітивного підходу, за допомогою якого визначається, який саме тип інформації закладається у художній текст під час його створення автором, встановлюється, які когнітивні операції з різноманітними мовленнєвими структурами і типами інформації необхідно провести для того, щоб отримати з тексту необхідні знання. За допомогою когнітивного підходу також можна вилучити відповідність або невідповідність, яка існує між одиницями художнього тексту, з одного боку, а з іншого, – тією інформацією, яку вони кодують, і ментальними структурами та їхніми елементами, які стоять за цією інформацією, і таким чином охарактеризувати інконгруентну природу трагічного [7]. Проблема розуміння художнього тексту трагічної спрямованості постає досить гостро у сучасних філологічних розвідках.

Актуальність теми дослідження зумовлена розкриттям когнітивної природи трагічного й аналізу лінгвальних засобів його створення у художньому тексті з позиції когнітивної парадигми лінгвістики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У фокусі когнітивних досліджень семантики художнього тексту (праці Д. Фрімена, М. Фрімен, В.А. Кухаренко, О.П. Воробйової, І.М. Колетаєвої, Л.І. Белехової, О.М. Кагановської, В.Г. Ніконової та ін.) вважаємо, що варто виокремити розмаїття підходів та поглядів на сутність трагічного у ракурсі новітніх наукових парадигм, а саме в когнітивній, яка привертає увагу багатьох дослідників. Концептуальний простір трагічного є результатом системної взаємодії художніх концептів як його складників, у яких реалізовано розуміння письменником трагічного, що сформувалося на ґрунті всієї попередньої практики та зумовлене історичними і культурними традиціями, а також вимогами жанру трагедії. Своєрідність художніх концептів виявляється в порівнянні з концептами культури та мовними концептами в плані змісту і в плані вираження. Природа трагічного вербалізується за допомогою концептів «смерть», «біль», «страждання», «голод», «бідність», «самотність», «порожнеча» та в інших.

Виклад основного матеріалу

У межах когнітивної лінгвістики трагічне трактують як багатоаспектне поняття, пов'язане із соціолінгвістичними та психоаналітичними факторами, яке контролюється авторською концептуальною

картиною світу та конфліктами суспільства й системою людських емоцій та виражається лексико-семантичними та стилістичними засобами, зокрема метафорами. Ми називаємо концепт трагічного взаємодією художнього простору, культурно-історичних факторів, попередньої практики та індивідуально-авторського світогляду [7]. Дослідники зазначають, що неодмінними рисами трагічного в кожну епоху є загибель або тяжкі страждання індивідуальності, розкриття неможливості замінити втрату людської особистості, ствердження безсмертних суспільно цінних начал, закладених у цій неповторній індивідуальності, і виявлення суспільного сенсу життя людини.

Услід за В.Г. Ніконовою вважаємо, що мовний аспект трагедійної картини світу – це її вираження засобами мовної (слова і фразеологічні одиниці) і мовленнєвої (вільні словосполучення і речення) репрезентації тематичних ліній у контексті трагічного. Такими засобами є експресивні емотивні й образні звороти, а також оригінальні авторські метафори. В їхній семантичній структурі переважає конотативний аспект значення з негативною оцінкою, актуалізація якої посилює драматичне напруження ситуації, викликає у читача почуття співпереживання героєві в його боротьбі з несправедливістю та злом [7].

Основним інструментарієм на шляху до інтерпретації та моделювання концептуальних метафор сьогодні залишаються лінгвокогнітивні операції, процедури та механізми [1; 9]. Зокрема, образно-асоціативний шар ключових концептів трагічного формують не тільки базові, а й художньо переосмислені загальновідомі із теорії концептуальної метафори прийоми перетворення базових метафор – *extension* метафоричних перетворень подаються в перекладі О.П.Воробйової), у роботі В.Г. Ніконової також описано прийоми звуження (*restriction*), покращення (*amelioration*) і погіршення (*degradation*) базових концептуальних метафор [7]. Наприклад, у наступному текстовому фрагменті В.Г. Ніконова, досліджуючи концепт трагічного, залучає лінгвокогнітивну операцію **погіршення**: LIFE IS AN OBJECT → LIFE IS A HEAVY BURDEN: “HAMLET: *Who would these fardels bear, / To grunt and sweat under a weary life*” (життя, що осмислюється як предмет у базових метафорах, сприймається як важкий тягар).

Розглянемо приклад, де реконструюється розгорнута концептуальна метафора СТРАХ – ЦЕ КОНТРОЛЬ НАД ЛЮДЬМИ (ЗАСІБ КОНТРОЛЮ) – FEAR IS A WAY/MEAN OF CONTROL:

“*When I was younger I scared my mother to death, the things I would blurt out about District 12m about the people who rule the country. Eventually I understood this would only lead to some trouble. So I learned to hold my tongue, and I turn my features into an indifferent mask so that no one could ever read my thoughts*”.

«Тож я навчилася тримати язика на припоні й надавати своєму обличчю байдужого виразу, щоб ніхто ніколи не здогадався, про що я думаю».

У текстовому фрагменті авторка використовує не безпосередньо лексему *fear*, а інші засоби актуалізації концепту, які є невербальними та виражені імпліцитно: *hold my tongue; turn my features into an indifferent mask; no one could ever read my thoughts*. Шляхом лінгвостилістичного аналізу було визначено, що основою концептуальної моделі є метафора *the mask of indifference*, для приховання почуттів персонажу; фразеологічна одиниця *hold my tongue*, яка також базується на метафорі та гіпербола, щоб наголосити наскільки сильно влада контролює свободу мислення населення. Накопичення стилістичних прийомів, не лише інтенсифікує образ страху, а й сприяє створенню стилістичної конвергенції. Шляхом контекстуально-інтерпретативного та семантичного аналізу було виявлено, що під час дослідження було залучено лінгвокогнітивні процедури, які сприяють реконструкції концептуальної метафори, яка зазнає **розширення** СТРАХ – ЗАСІБ КОНТРОЛЮ (FEAR IS A WAY/MEAN OF CONTROL) – СТРАХ – ЦЕ ЗАСІБ КОНТРОЛЮ ЛЮДЕЙ, що виражено страхом населення перед владою, а також **спеціалізація** СТРАХ – ЦЕ СПОСІБ КОНТРОЛЮВАТИ ЛЮДСЬКІ ДУМКИ, який спричиняє страх людей перед власними думками.

Концепт СМЕРТЬ розглядався в наукових доробках багатьох вчених, думки яких стосовно значення смерті різняться. У трилогії «Голодні Ігри» (С. Коллінз) СМЕРТЬ постає не лише в традиційному уособленому образі живої істоти (DEATH IS A HUMAN BEING/СМЕРТЬ – ЦЕ ЖИВА ІСТОТА), а й також як інструмент в руках населення (DEATH IS A GAME/СМЕРТЬ – ЦЕ ГРА) та, в результаті, як революція (DEATH IS REBELLION/СМЕРТЬ – ЦЕ ПОВСТАННЯ).

У наведеному прикладі реконструюємо концептуальну модель СМЕРТЬ – ЦЕ ПОВСТАННЯ. Символізм сойки-переспівниці втілює авторський задум про символ революції та повстання, а залучена лінгвокогнітивна операція **нарошування**, яка змінює ракурс концепту, лише підсилює образ, оскільки смерть означає повстання, а лук та сойка-переспівниця є його повстання. Таким чином, можемо реконструювати нову концептуальну схему ПОВСТАННЯ – ЦЕ БОРОТЬБА. Крім того, застосовано прийом **звуження** (*it – лук*), оскільки в цільовій мові значення концепту конкретизується. Таким чином, шляхом залучення прийому звуження, ми реконструюємо метафору *лук – це сойка у польоті*: “*I lift it carefully into the air to admire the exquisite balance, the elegant design, and the curve of the limbs that somehow suggests **the wings of a bird extended in flight***.” «Обережно виймаю лук із футляру. Він неймовірний. Прекрасне балансування, вишукана форма, плечі, які **нагадують розпростерті у польоті крила сойки**...».

Домінатна концептуальна метафора на якій, власне, базується ідея трилогії це DEATH IS A GAME/СМЕРТЬ – ЦЕ ГРА: “*A warning bell goes off in my head. Don’t be so stupid. Peeta is planning how to kill*

you, I remind myself. **He is luring you in to make you easy prey.** The more likable he is, the more deadly he is” «Але в думках крутилося застереження. «Не будь дурненькою. Піта планує, як тебе вбити, – нагадала я собі. – **Він просто відвертає твою увагу, щоб ти стала легкою здобиччю.** Що він люб’язніший, то небезпечніший для тебе».

У проаналізованому уривку смерть представлено як гру, у якій життя всі методи хороші (*The more likable he is, the more deadly he is*), оскільки виживання одного означає смерть іншого (*He is luring you in to make you easy prey*). У фрагменті залучено лінгвокогнітивний прийом **звуження**, оскільки у цільовому варіанті не збережено концептуальну схему *warning bell goes off in my head*. Таким чином, перша частина досліджуваного фрагменту перекладена зі **змінюю концептуальної моделі в мові перекладу**. Крім того, було застосовано операцію **спеціалізації**, оскільки спостерігається поява джерела додаткового складника. Таким чином, концептуальна метафора: СМЕРТЬ – ЦЕ ГРА реконструюється у додаткову концептуальну схему – СМЕРТЬ – ЦЕ ПРИМХА та СМЕРТЬ – ЦЕ ГРА БЕЗ ПРАВИЛ. Такий тип висунення підсилює авторський задум зобразити смерть з боку чиеї примхи та забави.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

З метою інтерпретації та моделювання концептів та, зокрема, концептуальних метафор, на різних етапах дослідження нами залучаються лінгвокогнітивні операції та процедури. Під час аналізу концептів було виявлено, що домінантними лінгвокогнітивними операціями, за допомогою яких реконструюються концепти БІДНІСТЬ, СМЕРТЬ та СТРАХ, а також їх похідні концептуальні схеми є нарощування, звуження, поєднання, спеціалізація, перегляд, розширення та модифікація. Спираючись на статистичні дані, які ми отримали у ході дослідження, найбільш використовуваними концептуальними схемами є СМЕРТЬ – ЦЕ ГРА, БІДНІСТЬ – ЦЕ ЗЛИДНІ та СТРАХ – ЦЕ ЗАСІБ КОНТРОЛЮ. Згадані концептуальні схеми переважають у трилогії «Голодні ігри», тому що голод, викликаний жорстоким ставленням тоталітарної влади до свого населення, є причиною бідності, а смерть людей – це лише «гра» для влади, що породжує страх та змушує населення відчути себе іграшкою в руках влади. Перспективним видається висвітлення особливостей концептуальної інтеграції як когнітивного інструменту трагічного в поетичних текстах.

Література

1. Белехова Л. І. Словесний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) : [монографія] / Л. І. Белехова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 368 с.
2. Воробьева О. П. Вирджиния Вульф в аспекте языковой личности: когнитивный этюд / О. П. Воробьева // Языки и транснациональные проблемы: материалы междунар. конф. / ИЯ РАН, Тамбовский гос. ун-т им. Г. Р. Державина, Институт развития языка и литературы. – М. : Тамбов: ТГУ, 2004. – С. 50–55.
3. Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки / О. П. Воробйова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – Т. 14., № 2. – С. 53–63.
4. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : [монографія] / О. М. Кагановська. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, Рос. академия наук, Институт языкознания, 2004. – 560 с.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры / [под ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
7. Ніконова В. Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра: поетико-когнітивний аналіз : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Віра Григорівна Ніконова. – К., 2008. – 558 с.
8. Barcelona A. Introduction. The cognitive theory of metaphor and metonymy / A. Barcelona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective / [ed. by A. Barcelona]. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – P. 1–30.
9. Cognitive Linguistics Foundations, Scope and Methodology / [ed. by T. Jansen and G. Redeker]. – Berlin, N.Y. : Mouton de Gruyter, 1999. – 270 p.
10. Kövesces Z. Metaphor: A Practical Introduction / Zoltan Kövesces. – Oxford etc.: Oxford University Press, 2002. – 287 p.

References

1. Byelyekhova L. I. Slovesnyy obraz v istoryko-tipolohichniy perspektivi: linhvokohnityvnyy aspekt (na materialy amerykanskoj poeziiyi): [monohrafiya] / Larysa Ivanivna Byelyekhova. – K.: Vyd tsentr KNLU, 2002. – 368 s.
2. Vorobyova O. P. Virdzhyniya Vul'f v aspekti movnoyi osobystosti: kohnityvnyy etyud / O. P. Vorobyova // Movy i transnatsional'ni problemy: materialy mizhnar. konf. / IM RAN, Tambov's'kyy hos. un-t im. H. R. Derzhavina, Instytut rozvytku movy i literatury. – M.: Tambov: THU, 2004. – S. 50-55.
3. Vorobyova O. P. Kontseptolohiya v Ukrayini: zdobutki, problemy, prorakhunki / O. P. Vorobyova // Visnyk Kyiv's'koho natsional'nogo linhvistychnoho universytetu. Seriya: Filolohiya. – K.: Vyd. tsentr KNLU, 2011. – T. 14., № 2. – S. 53-63.
4. Kaganovskaya A. N. Tekstovyye kontsepty khudozhestvennoy prozy (na materiale frantsuzskoy romanistiki serediny KHKH veka): [monografiya] / Yelena Markovna Kaganovskaya. – M.: Izd. tsentr KNLU, 2002. – 292 s.

5. Kubryakova Ye. S. Yazyk i znaniye: na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol' yazyka v poznanii mira / Yelena Samuilovna Kubryakova. – M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, Ros. akademiya nauk, Institut yazykoznaniya, 2004. – 560 s.
6. Lakoff Dzh. Metafory, Kotorym my zhivem / Dzh. Lakoff, M. Dzhonson // Teoriya metafory / [pod red. N. D. Arutyunovoy, M. A. Zhurinskoy]. – M.: Progress, 1990. – S. 387-415.
7. Nikonova V. G. Kontseptual'nyy prostranstvo tragicheskogo v p'yestakh Shekspira: poetiko-kognitivnyy analiz: dis. ... doktora filol. nauk: 10.02.04 / Vera Grigor'yevna Nikonova. – M., 2008. – 558 s.
8. Barcelona A. Introduction. The cognitive theory of metaphor and metonymy / A. Barcelona // Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective / [ed. by A. Barcelona]. — Berlin : Mouton de Gruyter, 2003. — P. 1—30.
9. Cognitive Linguistics Foundations, Scope and Methodology / [ed. by T. Jansen and G. Redeker]. — Berlin, N.Y. : Mouton de Gruyter, 1999. — 270 p.
10. Kövesces Z. Metaphor: A Practical Introduction / Zoltan Kövesces. — Oxford etc. : Oxford University Press, 2002. — 287 p.